

SES DİLİ

Doç. Dr. Nevin SELEN

Dilimizde "ses" kavramı altında, kulakla algılanan her türlü ses anlaşılır. Tabiattaki tüm canlı varlıkların, çevremizdeki tüm nesnelere sesi, örneğin insan sesi, hayvan sesi, korna sesi, rüzgâr sesi, su sesi v.b. her türlü ses bu kavramla ifade edilir.

Bizim burada kastettiğimiz ses ise, "konuşma dilinin" (gesprochene Sprache) en küçük parçası olan ve diğer dillerde, örneğin Alman dilinde (Laut), Lâtincece sonus), İngilizcede (sound), Fransızcada (son), İtalyancada (souno) sözlükleriyle karşılanan ögedir. Dilimizde bu kavramı tam olarak karşılayacak bir sözcük bulunmadığından yazımızın sonuna kadar "ses" sözcüğünü kullanacağız. Yani bu kıvamla konuşma eylemi sırasında konuşma organlarımızın düzenli çalışmasıyla çıkan ve birleşerek sözcükleri meydana getiren "ses"i kastediyoruz.

Yazı dilinde, anlam taşıyan en küçük ögenin "kelimeler" (Wörter), konuşma dilinde de "sözler" (Worte) olduğu kabul edilmiştir. Oysa sesik tek başına bir anlamı olup olmadığı, dilbilimin, felsefenin bir kolu olduğu ve dilin diyalektik açıdan incelendiği antik çağda ve onu izleyen çağlarda daima söz konusu olmuştur.¹

Konuşma sesleri, "konsonlar" (Konsonanten) ve "Vokaller" (Vokale), olmak üzere iki büyük sınıfa ayrılır.

Bir tabloda renkler, göz önüne serilmek istenen manzaranın o andaki durumunu, gece, gündüz, yeşillik, dolayısıyla bahar, yaz, v.b. çizgiler ise o manzaradaki eylemi canlandırır. Dil tablosunda, vokaller renkleri, konsonlar eylemi yansıtan işaretlerdir. Başka deyimle, vokaller "durumu" (Zustand), konsonlar "eylemi" (Handlung) dile getirir. Bu, vokal ve konsonların fonetik bakımından sahip oldukları özellikler ile de bağdaşır. Vokallerin telâffuzunda, konuşma organlarımızın hepsi hareket halinde değildir. Telâffuza, dil, yuvarlak ve düz vokaller ayırımına sebep olacak şekilde de dudaklar katılır. Oysa, konsonların telâffuzunda hemen bütün "Ansatzrohr" yani dudaklardan başlayıp, ses tellerine kadar uzanan bölgedeki tüm konuşma organları, dudaklar, dişler, dil, ses telleri hareket halindedir ve konsonların sınıflanması ve isimlenmesi bu organlara göre yapılır.

¹ Nevin, Selen "Nesnelerle onlara verilen isimler arasında o nesnenin özelliğine uygun bir ses uyumu var mıdır?" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XXV, Sayı: 3 - 4, (Temmuz - Aralık 1967) s. 115 - 120.

Walter Porzig., *Das Wunder der Sprache*, 4.B. Franckel Bern - München 1967. s. 13 v.ö. Ragıp Özdem, *Til Türeyişi Teorilerine Toplu bir bakış*, Ankara, 1944 s. 28 v.ö. Hans Arens., *Sprachwissenschaft* 2. 4., Karl Alber Freiburg München, 1969 s. 3 v.ö.

Seslerin bu özellikleri, yazarlara ve şairlere yardımcı olur. Örneğin, Schiller'in² "Fischer" adlı balâtı, "Das Wasser rauscht, das Wasser schwolt" mısrağı ile başlar. Birinci mısrağda, kullandığı kelimelerdeki sesler, suyun hareketini, sesini okuyucu ya da dinleyiciye adeta duyuracaktır.

Bu hareketi ve sesi duyurmak için seçtiği kelimeler olan "rauschen" (şırıldamak, "schwellen") (yükselmek, şahlanmak) her ikisi de [Ş] sesine sahiptir [Ş] sesi, fonetik alanda, "daralma sesleri"nin (Engelaute) "fişilti sesleri" (Zischlaute) adını alan koluna dahil bir sestir. Sesin fonetik adı, Schiller'in okuyucuya ya da dinleyiciye suyun fişiltisini, hışiltısını duyuracak nitelikte olduğunu açık seçik göstermektedir. Bu sesi Schiller, bize, görüldüğü gibi bir vokalle değil, hareketli sesler olan konsonlarla duyurmaya çalışmıştır.

Ünlü Alman yazar ve şairlerinden Goethe'nin³ "Erlkönig" adlı balâtı, ağır hasta olan oğlunu atla, kente doktora götüreren bir baba ile, yüksek ateş nedeniyle hayal gören oğlu arasındaki konuşmayı anlatır.

Mein Vater, mein Vater, und hörst du nicht,
Was Erlkönig mir leise verspricht?
Sei ruhig, bleibe ruhig mein Kind;
In dürren Blättern säuselt der Wind.

Ateşler içinde yanan çocuğa, periler kralı görünmekte ve göçüp gideceği öteki dünyayı hoş göstermek için tatlı vaadlerde bulunmaktadır. Oysa çocuğun periler kralının sandığı sesler, esintinin sürüklediği kuru yaprakların hışırtısıdır;

Baba, babacığım, duymuyor musun?
Periler kralı bana neler diyor,
Sakin ol, sakın ol yavrum
Kuru yapraklar arasında rüzgâr hışırıdıyor.

Goethe, gecenin sessiz saatlerinde, esintinin önüne katıp sürüklediği kuru yaprakların hışırtısını, bize "säuselt" (hışırdamak) sözcüğündeki (z) sesi ile duyuruyor. [z] sesi fonetik alanda daralma seslerinin "sürtünücü sesler" (Reibelaute) sınıfına dahildir. "Säuselt" sözcüğünde her iki [z] sesi de "ön ses" te (Anlaut) durduğundan "titremeli" (stimmhaft) dir. Yaprakların, esinin etkisiyle titremeleri ve yine bu etkiyle yerde sürtünmeleri, sürtünücü ve titremeli olan [z] sesi ile dile getirilmiştir.

Yine Goethe⁴, "Hochzeitslied" (Düğün şarkısı) adlı şiirinde, düğün salonundaki hareketi şu mısralarla canlandırır.

"Da pisperts und knisters und flüsters und schwirrt"
Nun dappelts und rappelts und klapperts im Saal."

Salondaki, çatırdı, patırdı, fisiltı, mırıltı v.b. gibi düğün esnasında eğlence ve telâşın sebep olduğu her türlü gürültü, patlama ve sürtünme seslerini bolca taşıyan kelimelerle anlatılmıştır.

² Hans, Schumacher, *Kleines Balladenbuch*, Werner Classen Verlag, Zürich, 1947, F.v. Schiller "der Fischer", s. 22.

³ Ibid. W.v. Goethe, "Erlkönig" s. 23.

⁴ — op., cit., "Hochzeitslied"

Balât, bir eylemi dile getiren, hikâye gibi anlatan şiir türüdür. Dolayısıyla balât'ta kişinin iç dünyası, düşünceleri, duyguları hareketleriyle yansıtılır, okuyucu ya da dinleyiciye, bu hareketleri adeta gösterebilme gücü vardır, bu nedenle hareketi dile getiren konsonlar bu türe daha uygundur. Okuyucu ya da dinleyicinin duygulanmasını sağlayan lirik tür ise, kişinin o anda ne hissettiğini, hangi ruh halinde olduğunu kısaca ruhsal durumunu yansıtır. Bu nedenle, bu tür şiiri, hareketsiz sesler olan vokaller daha uygundur.⁵ Aynı konuyu işleyen, biri balât diğeri lirik türde yazılmış iki şiiri, kelimelerdeki sesler bakımından karşılaştırsak maksadımızı daha iyi anlatmış olacağız.

Schiller'in⁶ "Bekleyiş" (Erwartung) adlı; balât türünde yazılmış aşağıdaki şiirini alalım.

"Hör' ich das Pförtchen nicht gehen?
Hat nicht der Riegel geklirrt?
Nein, es war des Windes Wehen,
Der durch diese Pappeln schwirrt."
Kapı mı açıldı, yalnız mı duydum?
Galiba kapı mandalı tıkırdıyor,
Hayır, rüzgârın esintisi bu
Kavaklar arasında vızıldıyor.

Bekliyenin kulağı daima kırıstedir. En ufak tıkırdı, ayak sesine, kapı açılmasına. beklenen kimsenin yapması muhtemel her türlü gürültüye ve harekete benzetilir, umutlanır insan. Schiller, burda, kapı mandalının sanki açılır gibi olduğunu duyurmak için "klirren" sözcüğünü kullanıyor. Bu sözcük, kulakta, kapı mandalı açılırken çıkan sesin izlenimini bırakmaktadır. Sözcükteki her sesi, fonetik yönden incelersek bu yargımızı pekinleştirebiliriz. [k] sesi konsonların "kapanma sesleri" (Verschlußlaute) sınıfından "patlayıcı sesler" (Explosivlaute) alt sınıfına dahil bir sestir. Kapalı olan bir mandalın açılması ile duyulan "trak" sesi, bu sesin niteliğinde yansıdığı gibi, "titreme sesleri" (Zitterlaute) sınıfına dahil olan [r] sesi ile de, bir an boşlukta kalan mandalın, hafif titreşimle birkaç vuruşu anlatılmaktadır Çünkü, [r] sesinin talâfuzunda, hiç bir yere sürekli olarak dayanmayan dil ucu, ön damağın üst sıra dişlerle birleştiği yere hafif titreşimlerle birkaç vuruş yapar.

Trakl'in "Sonbahar" adlı şiiri de bekleyiş duygusunu dile getirir:

"Weit offen die Totenkammern sind
Und schön bemalt vom Sonnenschein."
Ölüm sessizliğine gömülmüş, ardına kadar açık odalar
Güneş ışınlarıyla negüzel bezenmiş...

Bekleyiş, o kişiyi her an biraz daha umutsuzluğa götüren hissi ve sadece duvarları bezeyen güneş ışınlarını seyretmekten başka yapılacak bir işi olmadığı anı canlan-

5 Ernst, Jünger, *Blätter und Steine*, Verlag Bernhard Tauchnitz, Leipzig, 1942, s. 44 v.ö.

6 Ernst, Jünger, op. cit., s. 49'dan.

dıran bu mısrağıda, vokali bol sözcükler kullanılmış. Ne bekliyenin, ne de beklenmekte olanın herhangi bir eylemi değil, sadece o andaki iç dünyası yansımış.

Bir alman efsanesine göre, Köln şehrinin sakinleri, eskilerde son derece tembel yiyip içip yatmaktan başka hiçbir iş görmeyen kimselermiş. Bu nedenle, kentte bütün işler durduğu gibi yaşama olanakları da hemen hemen kalmamış; cüceler ülkesinde yaşayan insanlar. (Heinzelmaenchen), bir gece yarısı kente gelip tüm işleri görmüş ve kenti içine gömüldüğü pislik ve ataletten kurtarmış. Cücelerin bu eylemi, yaptıkları işlere uygun seslere sahip konsonlarla canlandırılmıştır.⁷

Örneğin, açıklarını bile farketmeden tembel tembel uyuyan kentte, yenecek ekmeğe bile kalmamıştır. Cüceler ilk iş olarak ekmeğe girmeye girişirler:

Beim Baeckermeister war nicht Not,*
Die Heinzelmaenchen backten Brot.

Die faulen Burschen legten sich,
Die Heinzelmaenchen regten sich:

Und aechzten daher
Mit den Saeckchen schwer.

Und kneteten tüchtig
Und wogen es richtig

Und hoben
Und schoben

Und fegten und backten
Und klopfen und hackten...

Fırmacı işleri sermişti,
Cüceler ekmeği de pişirdi.

Tembel herifler uzanıp yattılar
Cüceler gelip işe kalkıştılar:

Önce ihhya sıkıhya
Koca çuvalları vurdular sırtı.

Ve hamuru tuttular
İyice yağurdular
Parçalara böldüler
Hamur geldi kıvama
Sürdüler fırına

Derlediler topladılar ekmeğe pişti, aldılar
Elediler belediler, düzgünce kestiler...

⁷ August, Kopisch, *Die Heinzelmaenchen*, Die Rheinbücher Peters

* Aynı eylemi canlandırabilmek ve kulakta bu eyleme uygun izlenimler bırakabilmek için, dilimize çevirirken anlamadan uzaklaşmadan, biraz serbest aktarmak zorunlu oldu.

Buraya kadar yaptığımız açıklamalardan, ses'lerin özellikle şiir dilinde bir fonksiyonu olduğu, şairlerin bu kelimeleri bilincli olarak seçip bu yoldan eylem ya da durumu canlandırdıkları söylenebilir.

Bundan başka, "Söz dili" nin (Wortsprache) yanı sıra bir "Seslili" de (Lautsprache) olduğu bir gerçektir. Hangi tür olursa olsun, ağrı sızı v.b. acılar sözden ziyade sesle dile getirilir. Hayatın başlangıcı olan doğumda olduğu gibi, hayatın sonu olan ölümden de, çekilenler, seslerle ifade edilir. Savaş meydanlarında, ağır yaralıların çektiği ızdırap nedeniyle çıkardıkları sesler, ölüm döşeginde yatan ağır bir hastanın ızdırapları, iniltileri, ahçıya, ağrının sızının, ızdırapın şiddedini, sözlerden daha güçlü iletir ve onu daha çok etkiler. ızdırap ve acı vokalden yana zengin bir ses Dili ile ifade edilir. Bundan öte, sevgi, kin, öfke, hayret, zafer sevinci, hayranlık gibi ruhi hazlar yine ses dili ile iletir.

Aaaaa, Ooooo... Eeeee.... Uuuuu.... v.b. vokallerle yukarda adı geçen duyguları dile getirebiliriz. Hernekadar bunlar ünlem niteliğinde iseler de, duyguları, düşünceleri iletmede (Mitteilung) görevi olan öğeler olduklarından kendilerine özgü değer taşırlar. Küçük kızım daha konuşmadığı çağlarda, hoşlandığını, korktuğunu, sevdiğini, bana bu dille iletirdi. O zaman banda aldığım kelime hazinesi bu tür seslerden oluşuyordu. Bunun gibi, hayvanlarla aramızdaki anlaşma da söz diline değil ses Diline dayanır.

Çok tanrılı ilkel toplumlarda, kötü ruhları kovma, tanrıya şükür, bereket duası gibi törenlerde belirli bir ritme uygun olarak söylenenler sözler değil, seslerdi.

Tiyatroda, konferansta, meydan mitinglerinde, oyunculara ve konuşmacılara seyirci ya da dinleyici, takdirini alkışla iletir. Alkış sesinin kulakta bıraktığı izlenim [a] vokalinin andırır. Esasen, "alkışlamak" sözcüğü Almanca "Klatschen, İngilizce "to clap", Fransızca "claxuer", İspanyolca "aplaudir", Latince "plaudere" sözcüklerinde görüldüğü gibi, örnek verdiğimiz bu dillerde [a] vokaline sahiptir. Bu vokale eşlik eden konson hepsinde var olan [l] konsondur. Fonetik alanda [l] sesi sürtünücü konsonların "yan daralma sesleri" (Lateralengelaute) sınıfına dahil olup, sesin telâffuzunda, dilin ön kıyısı, ön damağa değdiği sırada, iki yanı üst sıra dişlerin kıyısına temas ederek, nefesin çıkması için iki yanda dar bir kanal bırakır ve nefes bu iki dar kanaldan sürtünerek çıkar. Alkışlamak üzere birleşen iki elden de ses dalgası, avuçların kıyısından sürtünerek çıkmaktadır.

Günlük hayatımızda, ağlamak ve gülmek gibi, çeşitli nedenlerle sık sık yer alan eylemler üzerinde, bu açıdan durmak ilginç sonuçlar verecektir. Gülmek deyince, akla sevinç, neşe. gibi, kişiyi hoşnut eden bir olay nedeniyle yapılan bir eylem gelir. Oysa kişi, yalnız hoşuna giden bir olay nedeniyle değil, bazan asabi, bazan da alaycı kahkahalar atar, Kahkahayı bu şekilde katagorilere ayırırsak, bunların herbirinin üç çeşitli vokale dayandığını söyleyebiliriz. Bir komedi seyreden, samimi bir dost çevresinde tatlı tatlı sohbet eden kişinin, günün her çeşit yorgunluk ve yükünden arınmış, gevşemiş ruh hali içinde attığı kahkaha "hahahaha" şeklinde olup, bir nefes sesi olan belli belirsiz [h] sesi eşliğindeki [a] vokaline; hoşlanmadığı bir olay karşısında, asabı hafif gerilen kişi, aynı zamanda biraz da ironik olarak, ahçıya tepkisini

iletken "huhuhuhuu şeklinde attığı kahkaha ise, yine belli belirsiz bir [h] eşliğindeki [u] vokaline, sırf karşısındakini kızdırmak ve alay etmek amacıyla atılan kahkaha ise "hiihiihiihii" şeklinde olup [i] vokaline dayanır. Kızıyla, tabii ve içinden geldiği gibi gülebilmesi için, kendisinin haberi olmadan, çeşitli zamanlarda çeşitli ortamda ve çeşitli koşullar altında yaptığım konuşmalardaki kahkahalarını banda aldığım gibi, aynı deneyi, her vesile ile bolca kahkaha atan kişilerle de yaparak, bu görüşü pekiştirici sonuçlara vardım.

Hayret, hayal kırıklığı, korku, ağrı, ızdırap hemen her vokalle dile getirildiği halde, mutluluk ve sevinç duygusunu dile getiren vokal sayısı azdır. Örneğin, Aaaaaaa Ooooo... Eeeee... Uuuuu... Hiiii. ... Üüüüü... gibi vokaller, o andaki koşulların gerektirdiği tonlama ile, alıcıya bazan bir bütün cümle kadar herşeyi ifade gücüne sahiptir. Aaaaa şeklinde, ses tonunu, sonda düşürerek söylediğimiz zaman alıcı "bunu yapmamalıydın, doğrusu esef ettim, oldu mu ya ?..." gibi, vericinin o andaki koşullara uygun olarak, bunlardan hangisinin kastettiğini anlar.

Bir kitlenin, oyuncu ya da konuşmacıya takdirini ulaştırılan sözlerde [a] ve [o], desdeklemeyi, beğenmediğini ileten sözlerde ise [u] ve [i] vokalleri vardır. Bir oyuncuyu ya da konuşmacıyı alkışlarken, kulağın algıladığı gürültüde [a] olduğunu örnekleri ile açıklamıştık, bu alkış hareketine eşlik edebilen sözde de "bravo" [a] vokali vardır. Beylenmediğimiz hallerde ise "yuuuu" diye bağırırız.

Hemen hemen her alfabede birinci yeri tutan A, seslerin anasıdır. [a] vokalinde yücelik ve vüsat yansır. Uzak mesafelere sesini duyurmak isteyen kimse, uzaklara ulaşma gücüne sahip [a] vokali ile seslenir. Çocukluğumuzun unutulmaz kahramanı Tarza'nın [a] vokalinden yana bol, çağırışları halâ kulağımızdadır. Dağlık bölgelerde oturan toplumlar vadiden vadiye yaptıkları konuşmada vüsat gücü olan [a] vokalinin kullandıkları.

aber wie Balsam legt
labend auf das verzagte
sich das Amen des klaren A.⁹

Umutsuzluk ve çaresizlik içinde kalmış bir kimse, tesellisini tanrıya yakarmada bulur. Bu yakarmadan sonra, ağız boşluğunda hiç bir engelleme raslamaksızın duru olarak ve adeta içi boşaltan bir nefesle çıkan [a] sesiyle başlıyan "Amin" sözcüğünün, bu yakarışları, tanrıya kadar ulaştırdığı düşüncesiyle ferahlar.

Dil, genel olarak, duyguları, düşünceleri, istekleri iletmek için kullanılan bir araçtır şeklinde tanımlanabilir. Bu ileme işleminde baş vurulan sözler çeşitlidir. Bu noktada şu soruyu cevaplandırmak zorunludur: Sözler, konuşan kişinin iç dünyasını mı dile getiriyor? yoksa her hangi bir fikir üzerinde yorum ya da açıklama mı yapıyor? Birinci cins söz, daha çok "kişisel" subjektif, ikinciler ise "obyektif"dir. Böylece söz, "Duyum sözleri" (Empfindungswörter) ve "Kavramsözleri" (Begriffswörter) ayırımına paralel olarak, "Hisleri ileten cümleler" (Gefühlsaussprüche) ve "Fikir cümlesi" (Gedankenaussprüche) olmak üzere cümleleri de ikiye ayırabiliriz.

⁹ Josef, Weinheber, *Saemtliche Werke*, B.2, Otto Müller Verlag Salzburg, 1954, s. 93.

Bu ayrımı, Michelis'in¹⁰ "Ünlem cümleleri, (interjektionelle Aussprüche) ve "kominikation cümleleri" (komminikative Aussprüche) ayrımı ile uyuşum içindedir.

Ünlem cümleleri, kişinin psikolojik gerilimi sonucu söylenen cümlelerdir. Bu nedenle, yazımın başında belirttiğimiz bu tip iletmeler, ya da iç dünyanın boşalması, ya kişinin yalnız olduğu zamanlarda, ya da çok samimi bir alıcı karşısında söylenenlerdir.

Bunlar, acı, ızdırap, sevinç, hayret, korku v.b. gibi duyguları, gayri ihtiyari dile getiren iletmeler olup, monolok karakterindedir. Şöyle ki, yazımın girişinde söz ettiğimiz Aaaa.. Ooooo.... Eeeee... ya da ah, oh, hiii... v.b. sesleri, kişinin, o andaki üzüntü, sevinç, kızgınlık, hayal kırıklığı, ağrı, sızı gibi iç dünyasını ortaya koyan güçte seslerdir. Bu nedenle de bir cümle niteliğindedirler, ancak, bu iletmeler tek taraflı ve iç güdüsel olduğu için ve alıcı da bunlara aynı nitelikteki cümleyle cevap vermediği için monolog karakterini taşırlar. Bu tip seslerle anlaşmada kominikasyon söz konusu olamaz. Çünkü, kominikasyon, alıcı ve verici arasında aynı nitelikteki birimler ile yapılan karşılıklı bir eylemdir. Bu tip seslerle ağrısını sızını, sevincini, üzüntüsünü bildiren bir vericiye, alıcı aynı nitelikteki seslerle cevap vermez. Tek taraflı, ve monolog niteliğinde olmalarına rağmen, dilde bir dereceye kadar anlaşmayı sağladıkları için bir fonksiyonları vardır ve bu "ünlem cümleleri üç esas tipe ayrılır: "içgüdüsel cümleler (impulsive Aussprüche), "yansıma cümleleri "(repulsive Aussprüche) ve ve "ihtiyari, zorunlu cümleler (kompulsive Aussprüche).¹¹

İç güdüsel cümleler, kişinin iç dünyasını, iç güdüsel olarak ses kalıplarına dökülmesiyle kurulan birliklerdir.

Yansıma cümleleri, çevremizdeki nesnelere, kulakta bıraktığı izlenime göre kurulan sözcükler, başka deyimle, nesnenin özündeki niteliğe uygun seslerle o nesneyi yansıtan birliklerdir. Ele aldığımız şiirlerdeki açıklamalarla bu tipe örnek verilmeye çalışılmıştır.*

İhtiyari ya da zorunlu cümleler ise, alıcının dikkatini bir yere çekme, onu uyarma amacıyla kullanılan ünlemlerden kuruludur. Örneğin, geri geri giden bir arabanın arkasındaki herhangi birşeye çarpma üzere olduğunu haber vermek ve onu uyarmak için kullandığımız "hop, hop, hoop", "dur bir dakika, sana bir şey söyleyeceğim" gibi.

10 E. Michaelis, *Neuhochdeutsche Grammatik* t.y. s. 176: "Interjektionssätze".

11 Noreen, Pollak, *Wissenschaftliche Betrachtung der Sprache*, Halle Verlag von Max Niemeyer, 1923, s. 279.

* Bu tipler daha geniş olarak "Lautmalerei" adlı makalemizde ele alınmıştır. Ankara Üniversitesi Yılığ. XIII. 1973.

